

מחילה בטעות

הגמרא בדף מא. מביאה את סיפורו של רב ענן. בשדהו של רב ענן עבר פרץ מים אדיר, אשר עקר את גדרות השדה. רב ענן הקים מחדש את הגדרות, אך מכיוון שלא ידע במדויק את מיקומן המקורי, הוא העמיד בטעות את אחת מהן בתוך שדהו של חברו. כך נוצר מצב שבו רב ענן סיפח לרשותו חלקת קרקע אשר איננה שייכת לו. זאת, מבלי שהוא עצמו היה מודע לכך. בעל הקרקע עצמו גם הוא לא הרגיש שהגדר החדשה נוגסת בתחומו, והוא אף סייע לרב ענן בהקמתה.

לאחר שנתגלתה הטעות, טען רב ענן שכל השטח אשר נמצא לפניו מן הגדר שייך לו כעת על פי דין. בשלב הראשון הוא ניסה לבסס טיעון זה על חזקתו בקרקע. לאחר שניסיון זה נכשל, הוא הציע כיוון אחר לבסס את טענתו:

”והא אחיל, דאתא וסייע בגודא בהדאי?” (בבא בתרא מא.).

הסיוע של הבעלים בבניין הגדר מהווה ביטוי לכך שהוא מחל על הקרקע השייכת לו. רב ענן טוען שהוא קנה את הקרקע מכוח אותה מחילה. אך רב נחמן דוחה את דבריו:

”אמר ליה: מחילה בטעות היא?” (שם).

המחילה של בעל השדה הייתה בטעות. הוא כלל לא הבחין שהגדר עוברת בתוך שדהו. רב נחמן קובע שמחילה בטעות אינה מועילה.

מחלוקת הראשונים

דיון מפורש בעניין מחילה בטעות מופיע בגמרא במסכת בבא מציעא (סו:). הגמרא שם עורכת השוואה בין שני מקרים של מחילה בטעות. במקרה הראשון מדובר על אדם שלווה כסף מחברו. הלווה הבטיח לפרוע את חובו עד מועד מסוים, והתחייב למלווה שאם לא יפרע את החוב עד למועד הנקוב – המלווה יקבל את חובו מקרקע השייכת ללווה. על פי דין, קניין הקרקע נחשב לאסמכתא, שכן הלווה סמך על כך שהוא ישלם את חובו ולא יצטרך לתת את הקרקע. לכן, קניין זה לא חל. אם למרות זאת המלווה לקח את הקרקע, יש להוציא אותה מידו ולהחזירה ללווה. רב נחמן קובע שבמקרה כזה יש להחזיר גם את הפירות שאכל המלווה בתקופה שבה הייתה הקרקע תחת ידו.

המקרה השני עוסק במכירת דבר שלא בא לעולם. אדם מכר לחברו פירות דקל בשעה שפירות אלו עדיין לא היו קיימים. לדעת רב נחמן, קניין זה לא חל. אפילו לאחר

שגדלו הפירות, יכול המוכר לחזור בו. עם זאת, אם הקונה לקח מפירות העץ ואכלם – אין מוציאים אותם מידו.

בשני המקרים מדובר לכאורה על מחילה בטעות. במקרה הראשון הלווה מחל בטעות על פירותיו, כיוון שהוא לא ידע את ההלכה שאסמכתא אינה קונה. במקרה השני המחילה על הפירות נבעה אף היא מטעות, מחוסר ידיעת ההלכה שאין קניין בדבר שלא בא לעולם. אולם, בעוד שבמקרה הראשון קבע רב נחמן שהפירות חוזרים לבעליהם, במקרה השני פסק הוא שאין מוציאים את הפירות. מהו ההסבר להבדל בין שני המקרים? הגמרא מעלה קושיה זו, ומתרצת:

”התם זביני, הכא הלואה”

(בבא מציעא סו:).

הגמרא מחלקת בין שני המקרים, אך לא ברור מדבריה איזה מבין המקרים מייצג את הכלל, ואיזה מקרה הוא החריג. בשאלה זו הציעו הראשונים כיוונים שונים. לדעת רש"י (ד"ה הכא הלואה היא), המקרה של מכירה הוא הקובע את הכלל, **שמחילה בטעות נחשבת כמחילה**. המקרה של הלוואה הוא החריג, והחזרת הפירות בו נובעת מבעיה של ריבית דרבנן, ולא מליקוי בתוקפה של המחילה.

רבנו תם חלק על פירושו של רש"י. ברובד הראשוני המחלוקת נובעת מהבנה שונה בדיני ריבית, אשר איננה קשורה לדיוננו כאן. אך מתוך אותה מחלוקת עולה שיטה שונה גם בעניין מחילה בטעות:

”ומפרש רבנו תם, הכא הלואה... נמצא דהוי מחילה בטעות ולא **הוי מחילה**, ולכך הדרי פירי... אבל התם גבי פירות דקל זביני ולא מחילה בטעות היא... דאפילו היה יודע שיכול לחזור – לא היה חוזר” (תוספות בבא מציעא סו:–סו: ד"ה התם זביני).

לדעת רבנו תם, הדין הבסיסי הוא **שמחילה בטעות איננה מחילה**. המקרה של מכירת פירות דקל הוא החריג בעניין זה. המחילה שם חלה כיוון שכלל לא הייתה שם טעות. אמנם, המוכר לא היה מודע לכך שהוא רשאי לחזור בו מהמכירה. אך במקרה שלנו הוא כלל לא היה מעוניין לחזור בו, ומחילת הפירות נעשתה מהסכמה ומרצון.

אם כן, רש"י ורבנו תם נחלקו האם מחילה בטעות היא מחילה או לא. אחת הראיות לשיטת רבנו תם נמצאת בסוגייתנו. רב נחמן קובע שמחילה בטעות איננה מחילה. הרמב"ן בסוגייתנו מתמודד עם ראייה זו, ומציע דרך ליישב את שיטת רש"י:

יִזְהָא נְמִי, כִּיּוֹן שְׁלֵא הִיָּה יוֹדֵעַ דְּבִאֲרַעִיָּה אַהֲדַר גּוּדָא – לִיכָא מַחִילָה. אַבְל גְּבִי פִירִי דְאַסְמַכְתָּא, אִיהוּ יָדַע דְּהָאֵי מִיֵּי זְבִינָה נִיהִלְיָה, וְהוּא מוּחַל, אֵלֵא שְׁלֵא הִיָּה יוֹדֵעַ שְׂוִיכַל לְחֹזֵר בִּי (רַמְבַּ"ן בְּבֵא בְּתֵרָא מֵא. ד"ה הָא דְאִמַר רַב עֲנַן).

הַרְמַב"ן מְצַבִּיעַ עַל הַבְּדֵל בֵּין שְׁתֵּי הַסּוּגִיּוֹת. בְּסוּגִיָּה בְּמַסְכַּת בְּבֵא מְצִיעָא, הַמַּחִילָה עֲצָמָה לֹא הִיָּתְהָה בְּטֵעוֹת. **הָאֲדָם הִיָּה מוֹדַע לַכֶּךְ שֶׁהוּא מוּחַל**. הַטֵּעוֹת שֶׁם בָּאָה בְּשֶׁלֶב מוֹקְדָם יוֹתֵר, בִּיחַס לְתוֹקֵף הַמְכִירָה שֶׁל פִּירוֹת הַדֶּקֶל, וְהִיא אֲשֶׁר גֵּרְמָה לוֹ בְּסוּפוֹ שֶׁל דָּבָר לְמַחֹל. זֹהִי מַחִילָה הַנוֹבַעַת מְטֵעוֹת, וְלִפִּי פִירוּשׁ רַש"י הַגְּמֵרָא מְכַרְיעָה שֶׁהִיא נַחֲשֶׁבֶת כְּמַחִילָה. אֲצִלְנוּ, לְעוֹמֶת זֹאת, **הָאֲדָם כָּלֵל אֵינְנוּ מוֹדַע לַכֶּךְ שֶׁהוּא מוּחַל**. בְּעַל הַשְּׂדֵה אֵינְנוּ רוֹאֵה אֶת מַעֲשֵׂיו כְּמַחִילָה עַל הַקֶּרֶקֶע, כִּיּוֹן שֶׁלִּפִּי הַבְּנֵתוֹ הַקֶּרֶקֶע כָּלֵל אֵינְנָה שְׂיִיכַת לוֹ. בְּמִקְרָה כֹּזֶה גַם רַש"י מוֹדָה שֶׁהַמַּחִילָה אֵינְנָה תִּקְפָּה. בְּאוֹתוֹ אֹפֶן תִּירָץ גַם הַר"י מִיַּגָּאשׁ בְּסוּגִיָּתְנוּ (מֵא. ד"ה אִמַר לִיה) ¹.

רמת הדעת במחילה

מִלְבַּד הַרְאִיּוֹת שֶׁמְבִיא רַבְּנוּ תַם כְּנֶגֶד שֵׁיטַת רַש"י מְדַבְּרִי הַגְּמֵרָא בְּמִקּוּמוֹת שׁוֹנִים, הוּא תוֹקֵף אֶת שֵׁיטַתוֹ גַּם מְסַבְּרָה. קוֹשִׁיָּה זֹאת מְנוֹסַחַת בְּבִהִירוֹת בְּסֵפֶר הַיִּשְׂרָאֵל:

דְּפִשְׁטָא דְּמַחִילָה בְּטֵעוֹת בְּעֵלְמָא לֹא הוּיָא מַחִילָה, דְּכָל דָּבָר שֶׁהוּא בְּטֵעוֹת – לֹא כָּלֵם הוּא (סֵפֶר הַיִּשְׂרָאֵל, חֵלֶק הַחִידוּשִׁים ס"י תִּקְצ"ב).

בְּתַחֲמוּמִים רַבִּים מְצִאֵנוּ שֶׁמַּעֲשֵׂה הַנְּעִשָׂה בְּטֵעוֹת אֵינְנוּ מוֹעִיל, כְּגוֹן מִקַּח טֵעוֹת וְהַקְדָּשׁ טֵעוֹת. רַבְּנוּ תַם טוֹעֵן, שֶׁבְּאוֹתוֹ אֹפֶן גַּם מַחִילָה בְּטֵעוֹת אֵינְנָה חֹלָה. לִפִּי דְּבָרָיו, רַש"י, הַסּוֹבֵר שֶׁמַּחִילָה בְּטֵעוֹת נַחֲשֶׁבֶת כְּמַחִילָה, אִמּוֹר לְסַבּוֹר גַּם שֶׁמִּקַּח טֵעוֹת נַחֲשֶׁב כְּמִקַּח. הַבְּנֵתוֹ שֶׁל רַבְּנוּ תַם בְּשֵׁיטַת רַש"י מְעוֹרְרַת תְּמִיָּהָה, שֶׁהִרִי לֹא יַעֲלֶה עַל הַדְּעַת שְׂרַש"י בְּסוּגִיָּתְנוּ מִתְּכַחֵשׁ לְכָל דִּינֵי מִקַּח טֵעוֹת בְּש"ס! הַהַסְבֵּר הַפְּשׁוּט לְשֵׁיטַת רַש"י הוּא שֶׁקִּיָּים הַבְּדֵל בֵּין הַמַּחִילָה אֲצִלְנוּ לְבֵין מִקְרָה רִגִּיל שֶׁל מִקַּח. כֶּךָ אִמְנָם כּוֹתֵב הַהִגְהוֹת אֲשֶׁר"י:

1 היסוד לתירוצם של הרמב"ן והר"י מיגאש נמצא כבר בהמשך הסוגיה במסכת בבא מציעא (סז), בדבריה של הגמרא בעניין מחילה באונאה – עי"ש. ועיין להלן בסוף שיעור זה דרך נוספת לתירוצן הקושיה.

"לכך נראה לי, דודאי גם רב נחמן סבר דמחילה בטעות הויא מחילה, אף על גב דקנין טעות חוזר – בדין שיכול לחזור בו, כיון שהממון עדיין הוא בידו יש כח בידו לחזור כיון דבטעות הקנהו" (הגהות אשר"י בבא מציעא פ"ה סי' ל"ב).

מדבריו של ההגהות אשר"י נראה שהוא בא לחלק בין שני מושגים – מכירה ומחילה. מכירה היא מעשה הלכתי הדורש דעת מלאה, והיא איננה חלה מתוך טעות. מחילה, לעומת זאת, איננה הקנאה ישירה של הממון, אלא מעין הסתלקות של הבעלים ממנו, המאפשרת לצד שכנגד לזכות בו. רמת הדעת הנדרשת כדי לבצע הליך זה היא פחותה יותר, ולכן גם מחילה הנובעת מטעות נחשבת כמחילה².

ניתן להגדיר בדרכים שונות את היקף המקרים בהם מחילה מועילה. הבנה אחת היא שבכל מקרה בו הממון נמצא ביד חברו – אין צורך בהקנאה גמורה אלא די במחילה, ולכן גם מחילה בטעות תועיל. כך אמנם נראה מדבריו של ההגהות אשר"י בהמשך אותו הקטע. אולם, מסברה ניתן להציע הגדרה מצומצמת יותר. מחילה תועיל דווקא כאשר מדובר בחוב. היא לא תועיל ביחס לחפצים הקיימים בעין. להלן נחזור לדון בשאלה זו, ונראה שביחס אליה נחלקו הפוסקים.

מדברינו עולה, שיסוד המחלוקת בעניין מחילה בטעות נעוץ ברמת הדעת הנדרשת במחילה. הגדרת רמת הדעת הנדרשת במחילה עומדת בבסיס דיונים נוספים בהלכות מחילה. עיון בדיונים אלו יכול ללמד אותנו יסודות חשובים לגבי שורשו של דין מחילה ואופיו.

א. מחילה לקטן

הגמרא במסכת בבא מציעא (כ"ב:) קובעת שקטן איננו יכול למחול. התוספות (בבא בתרא קמ"ג: ד"ה ואם אמר) טוענים שבאופן עקרוני מחילה אפשרית גם בקטן. במקרה של הגמרא במסכת בבא מציעא המחילה לא תקפה כיוון שהיא גורמת לקטנים הפסד במקום בו אין הפסד במחילה, מסיקים התוספות, גם קטנים יכולים למחול.

נראה שבבסיס הדיון עומדת שאלת הדעת הדרושה במחילה. אם מחילה דורשת דעת מלאה כמו בקניין, קטן שאיננו בר דעת לא יוכל למחול. לעומת זאת, אם נבין שמחילה היא הסתלקות בלבד, נוכל להסתפק ברמה פחותה של דעת. לפי כיוון זה, ייתכן שמחילה תתאפשר גם בקטן.

2 בהמשך דבריו משווה ההגהות אשר"י מחילה לייאוש ולהפקר.

ב. קניין במחילה

התוספות במסכת סנהדרין (ו-ו: ד"ה צריכה קנין) דנים בשאלה האם יש צורך במעשה קניין במחילה. נראה שגם שאלה זו תהיה תלויה ברמת הדעת הנדרשת. אם מחילה איננה דורשת דעת כקניין, אלא מבטאת מצב נפשי של הסתלקות מהממון – מסתבר שלא יהיה צורך במעשה קניין. הדעה הסוברת שיש צורך במעשה קניין מניחה שמחילה היא יצירת חלות הלכתית, הדורשת דעת מלאה.³

ג. מחילה בדבר שלא בא לעולם

הפוסקים עסקו בשאלה האם מחילה מועילה בדבר שלא בא לעולם. ניתן לתלות שאלה זו בחקירתנו בעניין רמת הדעת המחילה. כדי ללכת בכיוון זה יש להניח, שהבעיה בהקנאת דבר שלא בא לעולם היא בחוסר גמירות דעת. על פי הנחה זו, אם נסבור שמחילה מצריכה דעת כמו הקנאה – גם מחילה בדבר שלא בא לעולם לא תועיל. לעומת זאת, אם נסבור שרמת הדעת הנדרשת במחילה היא פחותה יותר – ייתכן שמחילה תועיל אפילו בדבר שלא בא לעולם.⁴

מחילה בחפצים בעין

לעיל בשיעור בעניין חזקה שאין עמה טענה הבאנו מחלוקת בין הפוסקים האם מחילה מועילה לחפצים הקיימים בעין.⁵ הרמ"א (ח"מ סי' רמ"א סע' ב) פוסק שמחילה איננה מועילה לחפצים בעין, אלא דווקא לחובות ושעבודים. הרמב"ם (הל' מכירה פ"ה הי"א), על פי הבנת הגר"ד סולובייצ'ק, סובר שמחילה מועילה אפילו על חפצים בעין, כגון במקרה של פיקדון.

3 ואמנם, קיימים תחומים בהם נדרשת דעת, ואף על פי כן אין צורך במעשה קניין. כך הוא המצב בהפקר, שהוא טעון דעת אך ניתן להחילו בדיבור בלבד. אך יש לומר שבהפקר, בשונה ממחילה, קיימת אמירה והצהרה ברורה של הבעלים, והיא המאפשרת לנו לוותר על מעשה הקניין.

4 בדברינו כאן הנחנו שהליקוי בקניין בדבר שלא בא לעולם הוא חוסר גמירות דעת. יש לציין, שהנחה זו אינה הכרחית. ניתן להבין שהליקוי איננו בדעת, אלא בכך שאין למעשה הקניין על מה לחול. לפי זה, שאלת המחילה בדבר שלא בא לעולם לא תהיה קשורה לחקירתנו.

5 עמ' 53.

ההבנה שלדעת הרמב"ם יש מחילה על חפצים בעין, יכולה לסייע לנו בביאור דין שמביא הרמב"ם בהלכות מכירה. הרמב"ם עוסק בבעיה של אסמכתא, ומחלק בהקשר זה בין שני מקרים שונים:

"הנותן ערבון לחבירו, ואמר לו: 'אם אני חוזר בי – ערבוני מחול לך', והלה אומר: 'זאת אני חוזר בי – אכפול לך ערבונך'.
אם חוזר בו הלוקח – קנה זה הערבון, שהרי הוא תחת ידו;
ואם חוזר בו המוכר – אין מחייבין אותו לכפול הערבון, שזו אסמכתא היא, ואסמכתא לא קנה"
(רמב"ם הל' מכירה פ"א ה"ד).

הגר"א (ח"מ סי' ר"ז ס"ק כז) מבאר, שהחילוק בין שני המקרים בהלכה זו נובע ממקום הימצאו של העירבון. כאשר העירבון נמצא ביד המקבל – אין בעיה של אסמכתא, והוא קונה את החפץ שבידו. לעומת זאת, כאשר העירבון נמצא ביד הנותן – יש כאן בעיה של אסמכתא, וההקנאה אינה תקפה.

ניתן להבין שההבדל בין המקרים הוא במישור המציאותי. מבחינה פסיכולוגית, קל יותר לאדם להקנות חפץ הנתון כבר ביד המקבל מאשר לוותר על חפץ הנמצא תחת ידו. לכן, כאשר העירבון נמצא תחת יד המקבל – יש כאן בפועל גמירות דעת גדולה יותר, והקניין תקף על אף בעיית האסמכתא.

אולם, על פי דברינו לעיל ניתן להסביר את פסק הרמב"ם באופן אחר. ההבדל בין שתי ההקנאות איננו במישור המציאותי, אלא בקביעת התחום ההלכתי שבו מדובר. כאשר העירבון נמצא ביד הנותן – מדובר בהקנאה גמורה. הקנאה כזו דורשת רמה גבוהה של דעת. דעת כזו לא קיימת במקרה של אסמכתא. לעומת זאת, כאשר העירבון נמצא ביד המקבל – אין מדובר בהקנאה אלא במחילה על חפץ בעין. כדי לבצע מחילה די ברמה פחותה יותר של דעת. לכן, המחילה תקפה על אף בעיית האסמכתא.

מסלולים שונים במחילה

כפי שראינו לעיל, קיימות דעות שונות ביחס לרמת הדעת הנדרשת במחילה. אם נקבל את שיטת הרמב"ם שקיימת מחילה על חפץ בעין, נוכל להסביר שקיימים שני מסלולים של מחילה, אשר בכל אחד מהם נדרשת רמת דעת שונה. מחילה על שעבודים היא הסתלקות של האדם מהממון, ורמת הדעת הנדרשת בה היא פחותה. במחילה מסוג זה לא יהיה צורך בקניין, והיא תועיל גם בקטן וגם בדבר שלא בא לעולם. קיימת גם מחילה המועילה לחפצים בעין, אך היא פועלת במסלול נפרד.

מחילה מסוג זה היא מעין הקנאה, והיא דורשת דעת מלאה מצד המוחל. כאן יהיה צורך במעשה קניין, והמחילה לא תועיל בקטן ובדבר שלא בא לעולם.

על פי הצעה זו נוכל לשוב ולבאר את דברי הגמרא בסוגייתנו. כזכור, הגמרא קובעת שמחילה בטעות איננה מחילה. קביעה זו עומדת לכאורה בסתירה לשיטת רש"י, הסובר שיש מחילה בטעות. ניתן ליישב סתירה זו אם נחלק בין שני המסלולים הנ"ל במחילה. רש"י עסק במחילה על חובות ושעבודים, ומחילה כזו מועילה גם בטעות. בסוגייתנו, לעומת זאת, המחילה היא על קרקע ממשית הקיימת בעין. מחילה זו דורשת רמה גבוהה יותר של דעת, ודווקא כאן קבעה הגמרא שמחילה בטעות איננה מחילה.⁶

6 ניתן גם להסביר שבסוגייתנו מדובר על הקנאה ממש ולא על מחילה, ולשון 'מחילה' שנקטה הגמרא הוא בלאו דווקא.